

AUTOPREZENTACJE

STANISŁAW JANECZEK

*Logika czy epistemologia?
Historycznofilozoficzne uwarunkowania
nowożytnej koncepcji logiki*
Wydawnictwo KUL, Lublin 2003

Opasły tom (742 strony), jakim jest prezentowana praca, powstał paradoksalnie niejako przy okazji badań nad kulturą filozoficzną polskiego oświecenia, zwłaszcza nad dziejami dydaktyki logiki w szkolnictwie Komisji Edukacji Narodowej. Wymagały one pogłębienia znajomości nie tylko dziejów nowożytnej koncepcji logiki europejskiej, ale także jej uwarunkowań historycznofilozoficznych. Okazało się jednak, że brak jest, i to nie tylko w polskim piśmiennictwie, całościowych opracowań łączących historię logiki i historię epistemologii nowożytnej (teoria poznania i metodologia nauk), na dodatek ukazaną na tle dziejów oświaty intensywnie wówczas modyfikowanej. Warunku tego nie spełniają bowiem nie tylko nowoczesne historie logiki autorstwa I. M. Bocheńskiego (*Formale Logik*, Freiburg 1956) czy Williama i Marty Kneale'ów (*The Development of Logic*, Oxford 1962), ale nawet nierównie wszechstronniejsza w zakresie materiałowym i w aspekcie związków logiki z epistemologią historia logiki nowożytnej napisana przez W. Rissego (*Die Logik der Neuzeit*, t. 1: 1500–1640; t. 2: 1640–1780, Stuttgart 1970). Aspektywnie postrzegana jednostronność jest także udziałem monografii dotyczących dziejów epistemologii, w których zwykle w mniejszym lub większym stopniu podejmowana jest tylko problematyka metod naukowych, zwłaszcza w zakresie formowania się nowożytnego przyrodoznawstwa (np. H.-J. Engfer, *Empirismus versus Rationalismus? Kritik eines philosophiegeschichtlichen Schemas*, Paderborn 1996), podobnie jak to czynią nierównie liczniejsze ujęcia z za-

kresu historii nauki (z nowszych np. A. Bacht, *L'épistémologie scientifique des Lumières*, Paris 2001). Bodaj najpełniej rzecz ujmują całościowe dokonania w zakresie historii metod postulowanych w nowożytności, np. G. Nuchelmans (*Judgment and Proposition. From Descartes to Kant*, Amsterdam 1983), U. Neemann (*Gegensätze und Syntheseversuche im Methodenstreit der Neuzeit*, t. 1–2, Hildesheim 1993–1994) czy H. W. Arndta (*Methodo scientifica pertractatum. Mos geometricus und Kalkülbegriff in der philosophischen Theorienbildung des 17. und 18. Jahrhunderts*, Berlin 1971). Jeszcze gorzej jest w odniesieniu do polskiej historiografii, która dysponuje tylko zarysowym przedstawieniem dziejów logiki autorstwa T. Kotarbińskiego (*Wykłady z dziejów logiki*, Wrocław 1957, Warszawa 1985²) i przekładem studium H. Scholza (*Abriss der Geschichte der Logik*, Freiburg 1959, 1967²; *Zarys historii logiki*, przekł. M. Kurecka-Wirpszowa, Warszawa 1965), jak też równie szkicowym ujęciem dziejów epistemologii wchodzącym w skład podręcznikowego opracowania tej dziedziny przygotowywanego przez J. Woleńskiego (*Epistemologia*, t. 1: *Zarys historyczny i problemy metateoretyczne*, Kraków 2000).

Najbliższe tematyce podejmowanej w prezentowanej monografii standardowe ujęcia historii logiki, pisane w dużej mierze w perspektywie współczesnych osiągnięć logiki formalnej (matematycznej), jaskrawo lekceważą olbrzymie piśmiennictwo w zakresie kultury logicznej w wypadku, gdy nie jest ono wyraźnie odkrywczе. Co więcej, opracowania te gardzą wręcz całymi okresami w dziejach filozofii, w których nie ujawniły się oryginalne osiągnięcia w ramach wąsko pojętej logiki formalnej. Pomijają także lub ograniczają znaczenie wątków należących do tradycyjnie pojętej logiki ogólnej, w skład której wchodzi nadto zagadnienia z zakresu semiotyki, a nawet metodologii nauk czy teorii poznania, ważnych dla zrozumienia dziejów rozwoju natury logiki oraz specyfiki jej ujęć podręcznikowych. Nic dziwnego, że w perspektywie rozwoju samej logiki formalnej nowożytność, z wyjątkiem zwłaszcza osiągnięć G. W. Leibniza, uchodzi, jak np. dla I. M. Bocheńskiego, za „barbaristische Periode der Logik”. Podobnie według *The Development of Logic* „from the 400 years between the middle of the fifteenth and middle of the nineteenth century we have in consequence scores of textbooks but very few works that contain at once new and good”. Właściwszym punktem odniesienia prezentowanych tu badań mogło być więc raczej dokonanie W. Rissego, które nie tylko ogarnia olbrzymi zakres *minores* w dziejach logiki, przedstawiając z bogatą dokumentacją literaturę z zakresu dydaktyki logiki, ale co ważniejsze uwzględnia historycznofilozoficzne tło tych dokonań.

Przedmiotem pracy jest wskazanie uwarunkowań powstania nowożytnej koncepcji logiki, a więc: czy i w jakim stopniu i w jakiej formie specyfika nowożytnej epistemologii wpłynęła na powstanie nowej koncepcji logiki opozycyjnej wobec ujęć tradycyjnych, czyli wówczas przede wszystkim wobec dokonań dru-

giej scholastyki. Na tym tle przedstawiam nowożytną koncepcję logiki i formy jej urzeczywistnienia w zakresie treści i struktury ujęć podręcznikowych. Jest to więc opracowanie z zakresu historii filozofii nowożytnej, które nie wchodzi w specjalistyczne rozważania dotyczące specyfiki logiki formalnej tego okresu, zresztą pełniej już zbadane i ujęte nawet w formie gruntownych opracowań o charakterze całościowym. Skoro zaś nawet pobieżna wiedza dotycząca dziejów filozofii nowożytnej wskazuje, że dzieła oryginalnych myślicieli tego okresu były przedsięwzięciami bardziej „epistemologicznymi” niż „logicznymi”, to zrozumiałe, że koncentrują się na logicznych odniesieniach historii epistemologii nowożytnej.

Za podstawę źródłową niniejszego opracowania przyjąłem więc dokonania nowożytnych teoretyków poznania i teoretyków nauki, dbając w równej mierze o przedstawienie dokonań oryginalnych, jak i ujęć podręcznikowych pozwalających uchwycić splot recepcji zróżnicowanych osiągnięć nowożytnych z tradycyjną kulturą logiczno-filozoficzną w praktyce szkolnej, stymulowaną nadto bardziej ogólnymi przekształceniami w zakresie historii idei, w tym historii pedagogiki. Takie ujęcie umożliwia bowiem określenie tendencji typowych dla ówczesnej kultury filozoficzno-logicznej, nierównie bardziej skomplikowanej od wyrazistych rozwiązań oryginalnych myślicieli. Odpowiada to tendencjom współczesnej historiografii, różnej od tradycyjnych ujęć podążających w ślad za chronologią dokonań nowatorskich, które zacierają tym samym przedział między tym, co oryginalne, a tym, co typowe dla danego okresu. Integralnie zaś pojęta *The Cambridge Companion to Seventeenth-Century Philosophy* (t. 1–2, red. D. Garber, M. Ayers, Cambridge 1998) rozpoczyna się od obszernego rozdziału wstępnego (ponad sto stron) dotyczącego kontekstu XVII-wiecznej filozofii w warstwie instytucjonalnej, czyli od przedstawienia specyfiki ówczesnej dydaktyki filozofii („institutional setting”), oraz w warstwie ideowej, czyli od zwrócenia uwagi na filozoficzno-kulturowe uwarunkowania („intellectual setting”) tej filozofii. Nie inaczej jest w wypadku nowocześnie wydania historii filozofii *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts* (red. J.-P. Schobinger, t. 1: *Allgemeine Themen, Iberische Halbinsel, Italien*, Basel 1998; t. 2: *Frankreich und Niederlande*, Basel 1993; t. 3: *England*, Basel 1988), które skupiając się z natury rzeczy na omówieniu twórczości czołowych przedstawicieli filozofii XVII wieku, w sposób nieporównywalny z żadnym z dotychczasowych ujęć ukazuje dokonania *minores* zarówno w zakresie działalności badawczej, jak i podręcznikowej, a nawet charakteryzuje drobiazgowo specyfikę dydaktyki filozofii w różnych ośrodkach uniwersyteckich poszczególnych regionów Europy. Troška o proporcjonalne ujęcie dokonań oryginalnych i ich złożonej recepcji, coraz bardziej zresztą stanowiącej przedmiot zainteresowania współczesnych historyków filozofii (A. Kamp, *Philosophiehistorie als Rezeptionsgeschichte*, Amsterdam 2001), pozwala dostrzec, na co zwraca uwagę np. B. Skarga (*Przeszłość i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii*, Warszawa 1987), swoisty splot ciągłości

i nowatorstwa charakterystycznego dla dziejów filozofii w warstwie problemowej i kategoriałno-pojęciowej w odniesieniu do możliwości formułowania wielorakich, choć nie dowolnych, interpretacji oraz w wymiarze antycypacji i recepcji.

Tak zakreślony przedmiot prezentowanej monografii warunkuje sposób jej ujęcia w formie zespolenia podejścia problemowego z biograficznym. Uwikłanie dziejów logiki nowożytnej w bez porównania żywiej uprawianą epistemologię nakazało wykorzystać utrwalony w historiografii schemat sporu między aposterioryzmem a aprioryzmem. By jednak uniknąć operowania stereotypami wobec złożonych propozycji programowych, niejednokrotnie aspektywnie krzyżujących te dwie opcje, niezbędne okazało się także odwołanie w ramach tych nurtów do ujęcia biograficznego. Wydaje się bowiem, że pozwala ono lepiej zachować wierność faktograficzną, pełniej oddać styl myślenia i terminologię używaną przez omawianych autorów, a w końcu również gruntowniej udokumentować dynamikę przemian uwidaczniających się w twórczości poszczególnych autorów. Dominacja podejścia biograficznego, choć narażona jest na zarzut szolarstwa rezygnującego z bardziej ambitnego układu problemowego, to przecież uprawomocniona jest w szeroko pojętej historii kultury, zwłaszcza w historii literatury, ale także w najnowszej historiografii filozoficznej, szczególnie pozostającej pod wpływem filozofii analitycznej. Przyjmuje się w niej nie tylko układ według autorów, ale także podejmuje się drobiazgową analizę poszczególnych dzieł, idąc wręcz za tokiem ich wykładu, począwszy od przedstawienia dokładnej struktury omawianych ujęć. Podejście to jest charakterystyczne tak dla dokonań monograficznych, jak np. dla *Lectures on the History of Moral Philosophy* J. Rawlsa (wyd. B. Hermann, Cambridge 2000), jak i dla najnowszych syntez, np. dla przywoływanej już *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts*, która przedstawia piśmiennictwo omawianego autora, streszczenie jego najważniejszych dzieł, a następnie problemy interpretacyjne, które jawią się na kanwie tych lektur. Ten styl rozważań jest też charakterystyczny dla większości najnowszych ujęć podejmujących problematykę z zakresu epistemologii, teorii nauki i logiki, a więc nie tylko autorstwa przywoływanych tu już dokonań H.-J. Engfera czy W. Rissego, zespalającego schemat chronologiczno-systematyczny (epoki i nurty) z biograficznym, ale także dla wspomnianych prac G. Nuchelmansa, U. Neemann czy H. W. Arndta.

To prawda, że skupienie się na przedstawieniu poszczególnych problemów pozwoliłoby lepiej oddać ich specyfikę, ale równocześnie musiałyby chyba skutkować zatarciem tak specyfiki spuścizny poszczególnych filozofów, jak i poszczególnych nurtów epistemologicznych ujmowanych aspektywnie w zakresie ich roli w konstruowaniu się nowożytnej koncepcji logiki. Przedstawienia skoncentrowane na analizowaniu poszczególnych problemów w ramach określonych działów filozofii, co jest charakterystyczne np. dla cennego skądinąd *The Cambridge Companion to Seventeenth-Century Philosophy*, operują wówczas z natury rzeczy uogólnieniami

o charakterze podręcznikowym, gubiąc indywidualny charakter ujęć poszczególnych autorów, które wtłacza się w ciasne i niekiedy w sztuczne schematy interpretacyjne. Obok wyraźnej polemiki toczony między tymi nurtami nietrudno bowiem dostrzec także zapożyczenia: Kartezjusz czerpie z F. Bacona, J. Locke i D. Hume z Kartezjusza, a racjonalista Ch. Wolff z empiryzmu, choćby tylko w teorii nauki. W sumie przyjęty tu schemat wykładu wydaje się lepiej strzec od hipostazującego operowania różnymi „izmami” odnoszonymi w sposób upraszczający do poszczególnych nurtów i autorów.

W końcu niebagatelny wpływ na wykorzystanie schematu biograficznego miał fakt, który przywołuje W. Tatarkiewicz w „Przedmowie” do pierwszego wydania swojej *Historii filozofii*. Pisał: „Dlaczego... [autor – S. J.] swą *Historię filozofii* przedstawił jako historię filozofów, a nie zagadnień? Uczynił to pomimo przekonania, że historia zagadnień jest doskonalszym rodzajem historiografii, który daje sposobność do samodzielniejszej pracy historyka, podczas gdy rodzaj tu stosowany nie może pominąć referowania poglądów i pisanie tego, co dawni filozofowie napisali już sami. Wszakże wyższy rodzaj dziejopisarstwa filozoficznego może być stosowany jedynie na podstawie niższego, który dostarcza mu materiału faktycznego. Nie mając w polskiej literaturze naukowej pracy, która by ten materiał całkowicie zawierała, trzeba było wyższe zadanie uznać za *cura posterior* i zająć się niższym”. Analogicznie i w niniejszym wypadku: chociaż literatura historycznofilozoficzna od czasów pomnikowej edycji W. Tatarkiewicza rozrosła się niepomiernie, to o jej ograniczeniach świadczy brak rodzimych zarysów dziejów poszczególnych dyscyplin. Choć nie brak monografii poświęconych poszczególnym autorom, których dokonania są tu przedmiotem rozważań, jednak w stopniu nieporównanie większym dotyczy to twórczości Kartezjusza (E. Morawiec, *Przedmiot a metoda w filozofii Kartezjusza*, Warszawa 1970; J. Kopania, *Funkcje poznawcze Descartesa teorii idei*, Białystok 1988), podczas gdy literatura ta jest znacznie skromniejsza w zakresie piśmiennictwa Locke’a (Z. Ogonowski, *Locke*, Warszawa 1972), a zwłaszcza Condillaca (M. Grygorowicz, *Tematyka sensualistycznego uzasadnienia tożsamości podmiotu ludzkiego i jego odniesień do rzeczywistości w twórczości Condillaca. Dwa studia badawcze*, Łódź 1993). Stąd też tak sproblematyzowane ujęcie dotyczące historycznofilozoficznych uwarunkowań koncepcji logiki, wydaje się spełniać, przynajmniej w pewnej mierze, zapotrzebowanie na zarysowe przedstawienie dziejów epistemologii (teoria poznania i teoria nauki), zwłaszcza dziejów empiryzmu, czyli piśmiennictwa Locke’a i Condillaca.

Pora wreszcie, by określić bazę źródłową w zakresie chronologicznym, a zwłaszcza w odniesieniu do wybranych autorów, których twórczość była szczególnym przedmiotem podejmowanych analiz. Jest nią niewątpliwie filozofia nowożytna w XVII i XVIII, głównie szeroko pojęta epistemologia, jednak traktowana aspektywnie jako element warunkujący sformułowanie nowożytnej koncep-

cji logiki. Stąd zwieńczenia jej dziejów w ramach poszczególnych nurtów upatruję odpowiednio w dokonaniach Ch. Wolffa i E. Condillaca, nie zaś I. Kanta scalającego opozycyjne rozwiązania epistemologii tego okresu, w tym oryginalnie konstytuującego tzw. logikę transcendentálną, dotyczącą apriorycznych uwarunkowań poznania intelektualnego (różną od tzw. estetyki transcendentálnej, szukającej takich uwarunkowań w odniesieniu do poznania zmysłowego), mającą jednak drugorzędne znaczenie dla kierunku rozwoju współczesnej logiki. Dokonania nowożytnych epistemologów, jak sygnalizowano już wyżej, zgrupowałem w schemat wyróżniający dwie tradycje, czyli racjonalizm i empiryzm, akcentując najbardziej reprezentatywne przedsięwzięcia, a więc w pierwszym wypadku Kartezjusza i tradycję kartezjańską, czyli B. Pascala i G. A. Leibniza oraz *Logikę z Port-Royal* A. Arnaulda i P. Nicole'a, aż po Ch. Wolffa. W drugim wypadku dotyczy to przede wszystkim dwóch wyraźnie samodzielnych i wpływowych form empiryzmu prezentowanych przez J. Locke'a i E. Condillaca. W zakresie teorii nauki, oprócz elementów wchodzących w skład dokonań sygnalizowanych już autorów, uwzględniłem metodologię F. Bacona, Galileusza i I. Newtona, jednak przedstawioną bardziej skrótowo, gdyż traktowaną przede wszystkim jako punkt odniesienia do centralnie potraktowanych zagadnień logicznych i teoriopoznawczych. Problematyka ta, zgrupowana w dwie części, stanowi „korpus” pracy, który jest efektem samodzielnej analizy źródeł, wtórnie tylko wykorzystującej w miarę potrzeby wybrane pozycje z zakresu niezmiernie bogatej literatury przedmiotu. Inny charakter ma część pierwsza, wyraźnie propedeutyczna, która stanowi przeglądowo ujęty punkt odniesienia do zrozumienia krytyki tradycyjnej logiki (średniowiecze, renesans, druga scholastyka i jej oświeceniowe modyfikacje) formułowanej przez filozofów nowożytnych, wskazując wszakże, jak to odniesienie było złożone (niejednorodne i wielopoziomowe), a także przybliżając ideowo-instytucjonalne uwarunkowania trwałości tego typu kształcenia logicznego tak długo wytrzymującego ogień krytyki nowożytnej. W odróżnieniu od dwu następnych partii część ta jest sformułowana przede wszystkim na podstawie opracowań. Także jednak w tym wypadku wydaje się, że jest to ujęcie samodzielne, skupione na wskazaniu tego, co było typowe dla poszczególnych rozwiązań należących do odrębnych epok, wyznaczonych tak zmieniającym się stylem filozofowania, jak i czynnikami instytucjonalnymi, czyli systemem szkolnictwa, w którego ramach funkcjonowała dydaktyka filozofii, w tym logiki, określanej często jako dialektyka, oraz retoryki. Równocześnie starałem się wyakcentować linie rozwojowe tak w zakresie koncepcji logiki tradycyjnej, jak i nowożytnej, usiłując szukać także genezy tych zmian.

W prezentowanym ujęciu uwidacznia się niewątpliwa preferencja syntezy nad analizą, choć w tę syntezę – ufam – wpleciono szereg istotnych elementów analitycznych. Ten syntetyczny styl rozważań wydaje się wszakże usprawiedliwiony, gdyż praca ma za podstawę bogaty materiał źródłowy, który nadto, ponieważ do-

tyczy przecież pierwszoplanowych autorów tego okresu, obrósł bogatą literaturą przedmiotu, stanowiącą z natury rzeczy istotny punkt odniesienia tych scalających ustaleń. Z tego powodu praca nie rości sobie pretensji do wyczerpującego omówienia twórczości omawianych autorów, nawet w zakresie epistemologii, choć wydaje się, że stanowi samodzielny, choćby skromny, wkład w opracowanie dziejów epistemologii europejskiej. Syntetyczny charakter niniejszego ujęcia ujawnia się wprost w zakończeniu oraz w obszernych streszczeniach poszczególnych rozdziałów, które w połączeniu z równie obszernym wstępem wydają się stanowić relatywnie samoistną całość ułatwiającą wgląd w lekturę całości, odsyłając umiejętnie do udokumentowanych wątków w „korpucie” pracy. Referująco-analityczny tok właściwych rozważań wzbogaca obfita dokumentacja źródłowa nie tylko przywołująca w przypisach teksty nietłumaczone na język polski, zwłaszcza Condillaca, ale też oryginalne brzmienie terminów technicznych tak we właściwym tekście, jak i w cytatach, by ułatwić ich weryfikowalność. Zwraca się też niekiedy uwagę, gdy dostępne przekłady polskie niedostatecznie oddają sens oryginału. Warstwę dokumentacyjną wzmacnia bogata literatura przedmiotu (bibliografia cytowanej literatury obejmuje ponad 80 stron gęstego druku, w tym kilkanaście stron źródeł), w większości obcojęzyczna, przytaczana niejednokrotnie przede wszystkim w celach erudycyjnych ze względu na syntetyczno-rozumiejący tok prezentowanych rozważań.

Wartość pracy wydaje się sprowadzać przede wszystkim do aspektywnie przedstawionej historii epistemologii nowożytnej warunkującej przemianę w zakresie rozumienia przedmiotu i funkcji nowej logiki. Dostarcza ona jednak także uporządkowanego materiału do dziejów metodologii nowożytnej w zakresie jej związków z logiką, przede wszystkim w odniesieniu do przemian w zakresie rozumienia analizy i syntezy oraz intuicji, dedukcji i indukcji, w tym kontekście określając także miejsce hipotez w procedurach przyrodoznawstwa. Prezentowana praca ukazuje również meandry w zakresie praktyki upatrywania w matematyce dyscypliny korzystającej z metody pojętej w sposób modelowy, stąd jej dydaktyka była niejednokrotnie traktowana jako podstawowa droga nabycia usprawnień logicznych, dostępnych niekiedy już przez zaprawę w jakąkolwiek działalność o charakterze metodyczno-naukowym. W końcu podkreślam postępujące znaczenie problematyki z zakresu semiotyki logicznej, eksponującej rolę języka jako narzędzia wyrażenia i komunikowania rezultatów poznawczych.

Chcąc najkrócej oddać rezultaty referowanych tu zabiegów badawczych, należałoby określić relację między logiką a epistemologią w postaci swoistego *continuum* od logiki do epistemologii lub wskazać na aspektywne nakładanie się zakresów tych dwóch dyscyplin. Tym samym prezentowana praca może posłużyć do przewyciężenia stereotypu o zaniku logiki w nowożytnej kulturze filozoficznej i to nie tylko w odniesieniu do eklektycznie kompromisowych ujęć dydaktycznych, ale

i rozwiązań oryginalnych. Mimo generalnej niechęci tych ostatnich do tradycyjnej troski o kulturę formalną niezbędną w procedurach dowodowych, nie sposób nie dostrzec prób przekształcania logiki nie tylko w metodologicznie pojętą sztukę odkrycia (*ars inveniendi*), ale także zespolenia jej z szerzej traktowaną epistemologią w sensie sztuki myślenia (*art de penser*), choćby sztuka rozumowania (*art de raisonner*) była tylko synonimem psychologizacyjnie potraktowanej asocjacyjno-stycznej „metafizyki”. Wobec wyakcentowania naturalnych usprawnień poznawczych w zakresie formalnej strony rozumowań, przy równoczesnym podkreśleniu materialnego wymiaru poznania, zróżnicowane ujęcia koncepcji logiki nowożytnej wydają się być najbliższe rozumieniu tzw. *medicina mentis*, korespondującej z rozbudowaniem problematyki błędów poznawczych, właściwym nowożytnym ujęciom logiczno-epistemologicznym. Równocześnie tak szerokie traktowanie logiki uprawnia do twierdzenia o aspektywnym podtrzymaniu rozumienia logiki w sensie narzędzia wiedzy, choć jednak nie tylko naukowej (jak w drugiej scholastyce), ale użytecznej także w praktyce życiowej, zwłaszcza w zakresie kultury moralnej.

Stanisław Janeczek